

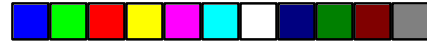

Zoran Slavnic

I temporalitetens skugga*

**- om bosnienkroatiska
flyktingar med temporärt
uppehålltillstånd i Sverige**

**I slutet av 80- och i början
av 90-talet kunde man
skönja en framväxande
känsla av allmän osäkerhet,
utsatthet och xenofobi i den
s.k. utvecklade delen av
världen. En mer restriktiv
flykting- och
invandringspolitik i dessa
länder var kanske den mest
påtagliga följden av de här
utvecklingstendenserna.**

Det är möjligt att urskilja ett antal bidragande faktorer till denna osäkerhet på såväl det globala, regionala som det lokala planet. På det globala planet¹ var det befolkningsexplosion och miljöförstöring i den s.k. tredje världen, ökade klyftor mellan i- och u-länderna, migration i allmänhet och ökande flyktingströmmar i synnerhet - uppkomna som en direkt följd av inbördes, lokala och regionala krig. På det regionala, eller europeiska planet, var det oron kopplad till kommunismens sammanbrott i Östeuropa och upplösningen av järnridån mellan ärkefienderna som ett resultat av detta (Collinson 1993). Mest oroväckande på detta plan var kombinationen av ovissheten kring de f.d. kommunistiska ländernas politiska och ekonomiska utveckling i framtiden å ena sidan och deras medborgares nyvunna frihet att obehindrat lämna landet å andra sidan. Vad gäller det lokala planet så är ekonomisk nedgång, ökad arbetslöshet och svårigheter att integrera 'gamla' arbetskraftsinvandrare de viktigaste problem som i-länderna ställs inför. Majoritetsbefolkningens rädsla för det främmande bottenar i antaganden om att invandrarna kommer att ta över deras jobb, att invandrarna kostar staten för mycket, att det kulturella gapet mellan 'oss' och 'dom' är svårt att överbrygga, såsom att ett stort antal utlänningar innebär en påtaglig säkerhetsrisk för riket osv (Collinson, 1993).

Alla dessa faktorer har i samverkan föranlett en gradvis skärpning av invandrings- och flyktingpolitiska bestämmelser i samtliga västeuropeiska länder. Samexistens och kontinuitet mellan nationalstatens politisk-pragmatiska intressen - baserad på 'treningheten stat-folk-territorium' (Arendt 1973), och föreställningar som finns på socialpsykologisk nivå, om det

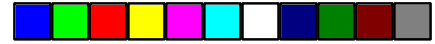
egna samhällets förankring i humanism, solidaritet, frihet, respekt för mänskliga rättigheter, har rubbats i så pass hög utsträckning att en tillfredsställande balans mellan 'egoism' och 'altruism', inte längre kan vidmakthållas.

Å en sidan lägger man fram argument om att skärpta invandringslagar är nödvändiga för att kunna bekämpa den extrema högern². Å andra sidan, förskjuter just de politiska partier som sitter vid makten alltmer sina invandringspolitiska diskurser åt höger (Messina A.M. 1990).

Sveriges flykting- och invandringspolitik - allmänt betraktad som en av de mest liberala och generösa i västvärlden - följer huvudsakligen samma restriktiva tendenser, även om det sker med viss mått av förbehåll och i någorlunda mildare former.

En brytpunkt inträffade den 21 juni 1993 då regeringen på ett extra inkallat sammanträde fattade två beslut med långtgående konsekvenser för utformningen av den framtida invandringspolitiken. Det första beslutet gällde ca 50.000 bosniska flyktingar som sökt skydd i Sverige. En familj s.k. praxisfall beviljades permanent uppehållstillstånd (PUT), vilket i praktiken innebar att alla bosniska medborgare fick stanna. Samtidigt infördes dock visumtvång för innehavare av bosniska pass och därigenom stängdes Sveriges gränser för fortsatt flyktingtillströmning från det krigsdrabbade landet. Det är svårt att undgå att uppmärksamma beslutens symboliska laddning. Det förra var ett sista ryck av den traditionella, liberala asylpolitiken, medan det senare markerade den nya, mer restriktiva inriktningen.

I november 1994 tillsatte regeringen en Flyktingpolitisk kommitté med uppdrag att dra upp riktlinjer för en ny flyk-

ting- och invandringspolitik. Kommittén lade fram sin slutliga rapport i juni 1995 (SOU 1995:75), vilken låg till grund för den nya Utlänningslagen från november 1996. Enligt SOU 1995:75 kan Sveriges framtida flykting- och invandringspolitik kort sammanfattas i tre punkter:

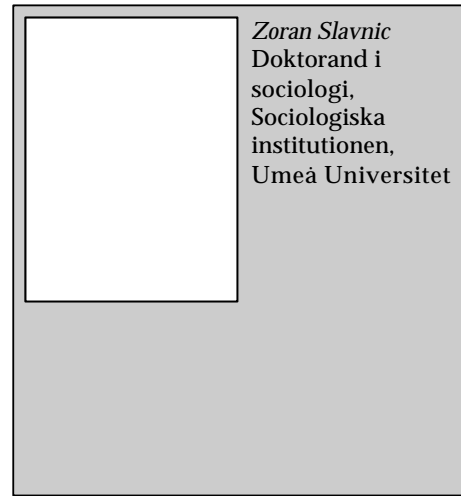
a) Tillsammans med andra internationella aktörer skall en aktiv förebyggande politik bedrivas i syfte att neutralisera, eller åtminstone reducera, flyktingproducerande faktorer i sändarländerna (krig, hungersnöd, ekonomisk misär etc.) Denna ambition är i linjen med de globala tendenserna där politiskt fokus skiftar från 'egzilic bias' till 'source control bias' (Aleinikoff 1995), eller i Rogers (1992) terminologi från 'reaktiv' till 'proaktiv' strategi.

b) En tydligare (mer exkluderande/min anm.) definition av begreppet 'skyddsbehövande' efterlyses samt en mer frekvent användning av instrumentet 'tidsbegränsat uppehållstillstånd'.

c) Betydelsen av frivilligt återvändande lyfts fram.

Föreliggande artikels ambition är att visa hur flyktingarnas olika anpassningsstrategier kom till uttryck vid implementeringen av 'Repatrieringsprogrammet' riktat mot bosniska flyktingar med kroatiska pass. Därmed utgör dessa den första gruppen på vilken Statens Invandrarverk (SIV) tillämpat en ny och mer restriktiv flyktingpolitik.

Repatrieringsprogrammet implicerar tre grupper av betydelser, tre diskurser, som både i sig och sinsemellan på en och samma gång är koherenta och motsägelsefulla. Dessa diskurser skapas och utvecklas i den svenska politiska offentligheten som en konsekvens av en politisk praxis de visserligen bara är en liten del av men vilka, icke desto mindre, i sin tur främjar den rådande politiska praktik-

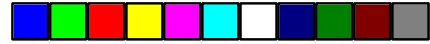
Zoran Slavnic
Doktorand i
sociologi,
Sociologiska
institutionen,
Umeå Universitet

ens reproduktion och utveckling.

Den första diskursen är 'diskursen om tillhörighetens naturlighet' och hänför sig till flyktingarna själva. Den konstruerar systematiskt sanningshalten i påståendet om att den mest optimala lösningen på denna flyktingodyssé är återvändandet till ursprungslandet där flyktingarna egentligen hör hemma.

Den andra diskursen gäller synen på situationen i det forna Jugoslavien. Synen på krigets orsaker, dess följder, alternativa lösningar till dess slut, samt åsikter om vilka åtgärder som måste vidtas för att förebygga liknande krig framgent. Denna diskurs skapas i spänningsfältet mellan två motsatta idéer - idéer som dock samtidigt återspeglas i varandra. Å ena sidan handlar det om förfasandet över den primitivism som ledde till krigets utbrott och som har varit en av dess utmärkande drag ('ny barbarism' - Duffield 1996). Å andra sidan gäller det att inse möjligheterna till en ny utveckling, försoning och demokrati som trots allt finns i sådana situationer ('developmentalism' - ibid.181).

Den tredje diskursen inbegripen i Repatrieringsprogrammet avser synen på situationen i det egna samhället. Även denna diskurs är kluven mellan

två idéer, både extremt närstående och extremt motsatta, nämligen idéer om 'ny rasism' och 'multikulturalism' (ibid. s.178). Till skillnad från den nya rasismen som anser att kulturpluralism oundvikligen föranleder mellanetniska konflikter och följaktligen förkastar idéer om etnisk blandning och skapandet av ett multietniskt samhälle, anser multikulturalismen att konflikter inte nödvändigtvis måste uppstå och att de kan undvikas med politiska åtgärder. De två sistnämnda diskurserna fungerar egentligen som två sidor av samma mint.

Studiens empiriska bas består av intervjuer som jag vid flera tillfällen genomfört med flyktingar respektive tjänstemän på SIV under 1995 och 1996. Av sekundärkällorna kan nämnas SIV:s officiella handlingar och annat skrivet material med koppling till 'Repatrieringsprogram för flyktingar med TUT' samt Flyktingpolitiska kommitténs slutbetänkande SOU 1995:75.

Bakgrund - bosniska kroater med TUT

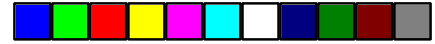
Kriget i Bosnien-Hercegovina fortsatte att sända nya flyktingvågor till omvärlden, trots att flertalet länder i Europa - däribland Sverige - hade infört visumtvång eller på annat sätt försökt stoppa flyktingar från att söka sig till just deras territorium. Därmed skapades en ohållbar situation där de nya flyktinggrupperna, med större krigstrauman och fara för egen säkerhet, hade det mycket svårare att få fristad, förståelse och hjälp, än deras landsmän som hade anlänt tidigare.

De fördrevs för det mesta från centrala Bosnien under striderna mellan kroater och bosnjaker i 1993. Första tillflyktsorten var Kroatien, men landet var redan överbelastat med både sina egna interna flyktingar och de som lämnat Bosnien i början av kriget.

Härbärg och humanitär hjälp var nästan omöjligt att få, så de utan hjälpande vänner och släktingar tvingades antingen fortsätta vidare till andra länder eller återvända till Bosnien, ta värvning i den bosnienkroatiska armén och därmed bli 'häm-nare'. För att undvika det senare alternativet, utnyttjade en del flyktingar möjligheten att få kroatiska pass³ och bege sig till Sverige⁴ där de ansökte om asyl.

I mitten av 1994 beslutade den svenska regeringen att avvisa drygt 5000 bosniska flyktingar med kroatiska pass till Kroatien. De skäl som vägde tyngst vid asylprövningen var deras formella anknytning till Kroatien pga dubbelt medborgarskap. Beslutet framkallade negativa reaktioner från såväl olika humanitära och frivilliga organisationer som från den allmänna opinionen. Det osäkra politiska läget i Kroatien samt det faktum att beslutets rättsliga grund inte verkade särskilt övertygande, gjorde det bara svårare för beslutsfattarna att rättfärdiga avvisningen. För att undvika eller åtminstone skjuta upp avvisning började flyktingarna använda sig av olika individuella (gömmandet) och kollektiva strategier (protester, appeller etc.).

Allt fler röster i Sverige höjdes mot regeringens behandling av bosnienkroater, samtidigt som säkerhetspolitiska läget i Kroatien förvärrades dramatiskt. De förändrade omständigheterna föranledde den svenska regeringen att maj 1995 utfärda TUT, tillfälligt uppehållstillstånd, på 6 månader (t o m 951130) till denna flyktinggrupp. Det var första gången i Sveriges invandringshistoria som en regering använde sig av möjligheten att ge TUT till en så pass stor grupp flyktingar⁵.

Repatrieringsprogram

Även om beslutet om tillfälligt skydd fattades i början av maj 1995 stämde både dess innebörd och de efterföljande åtgärderna väl överens med Flyktingpolitiska kommitténs slutbetänkande (SOU 1995:75) framlagt en månad senare. Där sägs det uttryckligen att en orientering mot återvändandet bör genomsyra flyktingarnas - med tillfälliga uppehållstillstånd - vistelsetid i Sverige (SOU 1995:75, kap.7). Det innebär i praktiken att "under denna period kan det inte ens bli tal om att försöka integrera dessa flyktingar i det svenska samhället" (ibid. 7.2.5.).

Beslutets tidsmässiga ramar uppfattades som en förberedelseperiod för repatriering, ett uppdrag som tillföll SIV att planera och genomföra. Invandrarverket tillsatte då en arbetsgrupp med uppgift att utarbeta ett förslag på repatrieringsförberedande åtgärder riktade mot bosnienkroater med TUT. Gruppens slutresultat i form av ett Repatrieringsprogram lades fram i augusti 1995 och innehöll en uppsättning åtgärder - baserade på en enkätundersökning bland ca 500 flyktingar - vars främsta syfte var att erbjuda mental träning och yrkesutbildning till flyktingar respektive kunskaper för handskandet med den nya realiteten till SIV:s personal.

Efter att programmet antagits inleddes (september 1995) en föreläsningsserie om konkreta åtgärder som SIV:s tjänstemän skulle vidta för att förbereda flyktingar för repatriering. Även om det i daläget bara återstod tre månader till avvisningsbeslutets verkställande sattes implementeringen av programmet i gång. Genomförandet fortsatte även efter att de tillfälliga uppehållstillstånden hade gått ut, ända fram till november 1996. Regeringen fattade då ett defi-

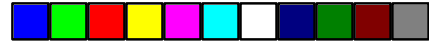
nitivt beslut om att skicka bosnienkroater tillbaka till Kroatien.

'Sanningsregim' och flyktingar: struktur och 'agency'

I ett sociologiskt hänseende framträder en komplex dialektik mellan den nationella staten som försöker göra sig av med en grupp flyktingar och flyktingarna själva med sina motsatta föresatser och önskemål. Bägge aktörerna har specifika bakomliggande motiv. Dessa motiv bestämmer dock inte själva de samhälleliga aktörernas olika strategier. De definierar framförallt handlingarnas mål, men vägen fram till målen bestäms utifrån den rådande samhälleliga kontexten.

Det undersökta fenomenet berör i stor utsträckning ett central tema i sociologisk teori, nämligen förhållandet mellan struktur och 'agency'. Den traditionella teoretiska debatten i fråga om förhållandet mellan strukturer och 'agency' har präglats av meningsskiljaktigheter mellan två skolbildningar. På ena sidan stod förespråkare av det synsätt för vilket samhällslivet liksom de individuella och de kollektiva aktörernas deltagande i detsamma kunde sociologiskt begripliggöras enbart i den mån i vilken deras avhängighet av strukturerna klargjordes. I detta synsätt tappning betraktades strukturerna som det primära. På andra sidan stod de som ansåg att agency var primära för produktion och reproduktion av samhällslivet. Det innebar makt, de enskilda samhälleliga aktörernas (kollektiva eller individuella) färdighet eller kapacitet att agera oberoende av den rådande samhälleliga strukturen.

Under andra halvan av detta århundrade har den sociologiska teorin huvudsakligen rört sig mot att överbygga dikotomin mellan de två

teoretiska positionerna. Berger och Luckman (1966/1991) ser förhållandena mellan den samhälleliga strukturen och de enskilda aktörernas handlande som en dialektisk process av ömsesidig determinering. Antony Giddens (1984) anser också att det är omöjligt att särskilja struktur och agency åt. Strukturerna och aktörerna (bärare av individuella handlingar) finns inte, enligt Giddens mening, som två avskilda och ömsesidigt oberoende uppsättningar av fenomen, alltså som dualism, utan utgör i stället duality (dualitet) (ibid. s.25).

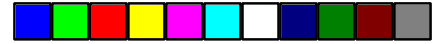
Detta koncept är dock ingalunda befriat från diverse motsägelser, trots att det genom sitt sätt att uppfatta diktommin struktur-‘agency’ väsentligt har bidragit till att överskrida de tidigare extrema teoretiska positionernas ensidighet. Det framgår klart av den verklighet jag försöker beskriva i denna artikel.

Om vi exemplifierar detta med aktuella förhållanden mellan å ena sidan den svenska regeringens aktuella politik i allmänhet och invandrings- och flyktingpolitik i synnerhet och å andra sidan den rådande samhälleliga strukturen, kan vi påstå att dessa förhållanden är ömsesidiga. De vill säga det handlar om dualitetsförhållanden. Detsamma gäller relationer mellan övriga aktörerna, t ex den allmänna opinionen och rådande strukturen. I detta sammanhang kan vi säga att dualitetsförhållanden, dvs förhållanden av dialektisk ömsesidig påverkan och beroende, även råder mellan aktörerna själva. I samma utsträckning som politiken exempelvis skapar och kanaliserar den allmänna opinionen, ‘definierar’ opinionen och skiftar politikens fokus i olika riktningar.

Kan vi urskilja samma förhållanden mellan denna politik och opinionen

bland den del av befolkningen som benämns som invandrare? Tydligt inte. Invandrarnas opinion bestämmer nämligen i betydligt mindre grad regeringens politik oavsett vilket område det gäller. Möjligheterna för en enskild invandrargrupp att utöva påverkan inte minst för den grupp flyktingar som denna artikel handlar om, är mycket små. Detsamma gäller deras förhållande till strukturen, vilken för dem förekommer enbart i form av rådande ‘sanningsregim’ som man antingen ska anpassa sig till eller bli utesluten från. Det vill säga, det handlar alltså snarare om dualism än dualitet. I detta hänseende talar Mouzelius (1991, 1995) om ‘sociala hierarkier’. Vissa aktörer som intar högre positioner i ekonomiska, kulturella eller politiska hierarkier kan utöva större inflytande över makroinstitutionella processer i samhället (struktur-agency dualitet), medan de aktörer som intar lägre positioner i dessa hierarkier har följaktligen mindre inflytande (struktur-agency dualism).

I det avseendet framstår Bergers och Luckmans perspektiv på förhållandet struktur-agency (balanserat, ömsesidigt, dialogpräglat) högst tillämpligt vid beskrivningen av flyktingpolitikens dominanta diskurs, dess formering och samordning med de övriga inflytelserika politiska, ekonomiska, kulturella och andra aktörerna. Om man däremot vill beskriva förhållandet mellan diskursen och flyktingarna själva som just den diskursen och den politiken handlar om - på vilka flyktingarna har väldigt litet eller inget inflytande alls (struktur-agency dualism) - så verkar Foucaults teori lämpligare. Han lämnar visserligen lite utrymme även åt de aktörer vars diskurser avviker från den förhärskande ‘sanningsregimen’, men det utrymmet är trångt och under ständigt tryck från den repressiva strukturen.

Den mest allmänna samhälleliga kontexten vilken inbegriper, integrerar och ger mening till alla individuella och kollektiva handlingar samt de institutionella företagen, kallas av Berger och Luckmann (1966/1991) symboliskt universum. Det är alltså en generell, allomfattande verklighetsbeskrivning som transcenderar, men samtidigt har förmågan att integrera, alla enskilda verklighetsdefinitioner, liksom den institutionella ordningen (ibid.s.110). Symboliskt universum legitimerar vidare samtliga mindre verklighetsbeskrivningar som gör anspråk på att vara generella. Likaså legitimeras individuella och kollektiva handlingar och bringas ordning mellan dem och deras utövare (individer och sociala grupper). Varje mindre verklighetsbeskrivning eller individuell handling är meningsfull, så tillvida de äger rum inom ramen för det symboliska universumet (ibid.s.110). Det innebär att ingen enskild handling ens kan planeras om den inte är samordnad med de övriga samhälleliga aktörernas handlingar (både vad gäller tidpunkt och plausibilitet) respektive det symboliska universumet. Berger kallar denna samordning för multi-relational synchronisation (Berger et al. 1973).

Beträffande det konkreta repatrieringsprogrammet innebär det att dess artikulering och planering måste ha samordnats med andra aktörer i samhället, liksom med rådande symboliska universum. Eller för att tydliggöra det ytterligare, Invandrarverket måste ha tagit hänsyn till följande faktorerers behov och krav: regeringens nuvarande och tidigare flykting- och invandringspolitik, regeringspartiets respektive oppositionens politiska program och ideologiska premisser, olika NGO:s⁶ och kyrkans inställning, enskilda intellektuella med stark moralisk pondus, internationella politiska faktorer och sist men inte minst flyktingarna själva.

Verklighetsbeskrivning som ligger i förgrunden till Repatrieringsprogrammet måste alltså vara sanningsenlig eller åtminstone accepteras som sann. Med Foucaults terminologi måste verklighetsdefinitionen vara i samklang med den förhärskande 'sanningsregimen' (1980), d.v.s. med de diskurser som gör att vissa påståenden accepteras i samhället som sanna medan andra förkastas som osanna..” Foucault utgår ifrån att

...diskursproduktionen⁷ i varje samhälle är på en och samma gång kontrollerad, utvald, organiserad och fördelad i enlighet med ett antal procedurer... (1971:8).

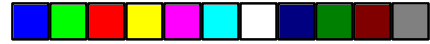
Ett antal regler resulterar i sanningsregimens tillblivelse eller

...sanningens generella politik d.v.s. de diskurser som accepterar en viss sanning och gör den till att fungera som en sanning... (Foucault 1980:131).

Därmed åskådliggörs den ömsesidiga beroendeställningen mellan diskurs och makt. Makten skapar och etablerar diskurser genom att göra dem sanna. Diskurserna i sin tur möjliggör att rådande maktförhållandena reproduceras.

Vi är dömda till att skapa sanning genom makt och vi kan inte använda makten på annat sätt än genom sanningsproduktion (ibid.s.93).

När en sådan diskurs (sanning) etableras - tack vare makten genom vilken den blivit till - har det också skapats en ram för alstring av alla andra diskurser som handlar om samma verklighetsbild, om

de givetvis gör anspråk på sanningsstatus. Aktörer bakom diskurser får härigenom en ram för sina handlingsmöjligheter och begränsningar⁸.

Det naturliga tillhörigheten

Repatrieringsprogrammet baseras på den särställning som begreppet återvändande har fått i den nya svenska invandringspolitiken. Återvändandets innebörd härstammar från postulatet att världen är organiserad som 'ett internationellt system av suveräna stater', varför individer inte kan uppfattas på annat vis än som medlemmar av enskilda nationella stater (Aleinikoff 1995).

Enligt Anthony D. Smith (1986) är det nödvändigt att alltid betrakta suveräna stater genom deras historiska beroendeförhållande med nationalism som statens främsta legitimitetsprincip. Alla etniska grupper har dock - beroende på skilda historiska villkor - inte lyckats konstituera sig som nationer samtidigt (ibid.s.221). De stater som bildades tidigare har sinsemellan upprättat ett nätverk av ekonomiska, diplomatiska, militära och liknande förbindelser - i sin tur förutsättningar för skapandet av regionala och internationella system av stater eller en 'världens mellanstatliga ordning'. En viss position i denna ordning innebär också en viss position i det internationella systemets maktförhållanden. Positionen är avhängig dels förbindelsernas antal och art med andra stater och dels den inre stabiliteten som grundas på strävandena efter en maximal utökning av sina territoriella, mänskliga och andra resurser (ibid.s. 221). Statliga eliter, i sina ansatser att utvidga den inre makten, använder sig av 'byråkratisk nationalism' d.v.s. tesen om att staten och nation är en enhetlig företeelse. Härmed blir nationalism till statens officiella ideologi (ibid.s.222).

Som ett analysunderlag vid åskådliggörandet av relationer mellan be-

greppen återvändande - tillhörighet (medlemskap) kan följande citat användas :

Frivilligt återvändande har.... sedan FN-systemet för flykting-skydd skapades betraktats som den mest fördelaktiga lösningen, både för flyktingarna själva och för det internationella samfundet som helhet. (SOU1995:75, s.74).

Det är en mänsklig rättighet att återvända till sitt land. Att främja frivillig återvandring bör vara en viktig del av flyktingpolitiken. (SOU1995:75, s.205).

Att kunna återvända till sitt hemland när situationen förbättrats är många flyktingarnas dröm. Vi skall stödja dem som frivilligt vill återvända med insatser internationellt och i Sverige⁹. (Utrikesdepartementets pressmeddelande, 96-09-20).

Dessa korta nedslag i några officiella handlingar och det finns gott om flera liknande, visar att antagandet om att 'alla flyktingar vill åka tillbaka', 'bästa platsen för alla flyktingar är ändå deras hemland' etc. fullständigt dominerar tänkesätt och likaledes beslutsfattarnas vokabulärer (Sepulveda, 1995).

Flyktingar befinner sig i sitt naturliga tillstånd egentligen endast när de är hemma i sin ursprungliga socio-kulturella miljö, bland individer med vilka de har förbindelselänkar, som Geertz (1963/1996) kallar primordiala förbindelselänkar: blod, språk, traditioner och territorium. Etnicitet uppfattad i sin primordiala form reducerar etnisk identitet till något givet, naturligt,

oundvikligt, affektivt (Eller och Coughlan, 1993/1996) - alltså snarare ett kulturellt än socialt fenomen. Trots sin statistiska framtoning (det försummar historiska och sociala processer som påverkar den etniska identitetens tillblivelse och förändring) har detta koncept ändå fått en framträdande roll i både det vardagliga och institutionella livet i Europa och Sverige (Ålund, 1997). Således är validiteten i påståendet 'Det är naturligt att alla tillhör ett folk och har ett hemland', om än inte tydligt uttalat i nedslagen ovan, uppenbarligen tagen för givet. Inte som en förtäckt intention med halvdiffus betydelse, utan som ett underförstått fundament varpå de citerade yttranden sitter med all sin tyngd.

För att få det påståendet i dess explicita form, räcker det med att ställa frågan - Varför ?

Varför är återvändande en dröm för många flyktingar ? Eller, varför är frivilligt återvändande den mest fördelaktiga lösningen för såväl flyktingen som för det internationella samfundet ? Som det enda möjliga svaret på alla dessa frågor erbjuds obevekligen det nämnda påståendet om tillhörighetens naturliga förutsättningar.

Inte nog med detta. Utifrån detta påstående kan även andra, funktionellt liknande teser tas fram. De utgör tillsammans ett enhetligt betydelsesystem med avseende på ett målobjekt. Konkret innebär det skapandet av en diskursiv formation implicerad i Repatrieringsprogrammet. Följande typ av påståenden förekommer mer eller mindre explicit ¹⁰ som implicerade i den diskursiva formationen:

- Det är naturligt att alla lever bland sitt folk och i sitt hemland.
- Det är onaturligt att vara avskild från sitt folk och sitt hemland.
 - Det är onaturligt att vara flykting,
 - Genom att vistas i Sverige befinner

sig flyktingarna i ett onaturligt tillstånd.

- Det är onaturligt att flyktingarna tvingats lämna sitt hemland.

- Kriget i deras hemland är onaturligt.

- Detta krig strider mot sunt förnuft.

- Brist på civilisationstraditioner (modernitet, rationalitet) har skapat detta krig.

- Brist på demokratiska traditioner har skapat detta krig.

• Det är naturligt att hjälpa människor i nöd.

- Det är naturligt att Sverige tar emot flyktingar och hjälper dem.

- Det är naturligt att hjälpen erbjuds inom möjlighets- och rimlighetsramarna.

- Det är naturligt att alla inte kan hjälpas.

- Det är naturligt att utarbeta klara kriterier för vem som är i störst behov av hjälp.

- Det är naturligt att, ifall man måste välja mellan 'oss' (landsmän) och 'dom' (utlänningar), hjälpa den egna gruppens medlemmar.

- Det är naturligt att flyktingar ska vara tacksamma för all slags hjälp de erhåller.

• Det är naturligt att känna sig onaturlig om man är utlänning.

• Det är naturligt att vilja återvända hem för att återupprätta naturlighetskänslan.

- Att åka tillbaka till sitt hemland är egentligen en av de mest grundläggande mänskliga rättigheterna.

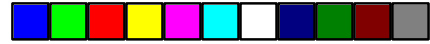
• Det är onaturligt att vilja stanna kvar för gott i Sverige.

- Därför att man därigenom accepterar livets onaturliga förutsättningar.

- Därför att man därigenom missbrukar gästfrihet och hjälp.

• Det är naturligt att Sveriges regering uppmuntrar återvändande.

• Det är naturligt att flyktingarna till syvende och sist själva bestämmer om

och i såfall när de skall återvända.

Dessa påståenden avser främst de flyktingar vars asylskäl bedömdes vara tillräckligt starka för att PUT skulle utfärdas. Samtidigt stipulerar de vad som är naturligt för flyktingar som erhållit TUT respektive de som inte fått något skydd alls i Sverige. Alltså, om det är naturligt att flyktingar med PUT i det långa loppet förbereds för återvändandet, framstår det nästan som självklart att 'TUT-flyktingarnas' vistelse verkligen uppfattas som temporärt.

Detta tar sitt uttryck i följande påståenden:

- Det är onaturligt att vara flykting.
- Det är onaturligt att anhålla om asyl i ett främmande land om skälen till att lämna hemlandet inte varit allvarliga nog.
- Det är onaturligt att vilja stanna kvar för gott i asyllandet, om det föreligger behov för enbart tillfälligt skydd.

- Därmed vägras repatriering till ursprungslandet, alltså till det naturliga tillståndet, vilket är ett tecken på icke-normala strävanden.

- Därmed uttrycks otacksamhet för gästfrihet och erhållen hjälp vilket vidare leder till missbruk. Missbruket är i sig ett omoraliskt handlande.

- Fortsatt vägran att återvända är i själva verket ett tydligt tecken på att dessa flyktingar inte längre förtjänar någon hjälp. Deras avvisning blir därmed till en moralisk och rättslig plikt.

Just dessa påståendens genomslagskraft har möjliggjort skild behandling av flyktingar med TUT i jämförelse med de med PUT (SOU 1995:75). Återvändandemålet för flyktingar med PUT bygger på frivilligheten medan

för dem som erhåller tillfälligt uppehållstillstånd bör inriktningen på återvandring vara vägle-

dande för hur vistelsetiden i Sverige skall utnyttjas (SOU 1995:75, s. 205).

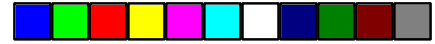
Den på detta sätt skapade diskursiva formationen är alltså både subjekt och objekt i förhållande till en viss institutionell praxis, invandrings- och flyktingpolitik i det konkreta fallet. Därmed menas att den diskursiva formationen tillkommer som en konsekvens av den institutionella praktiken, samtidigt som den själv konstruerar en verklighet (sanningsregim), vilken vidare utgör basen för de institutionella praktikerens reproduktion liksom en ram för flyktingarnas handlande. En av effekterna av denna diskurs om 'årevändande som en naturlig lösning' är att ett fortsatt liv i Sverige 'delegitimeras', vilket i sin tur också kan vara en av förklaringarna till 'problem' även för de som har permanent uppehållstillstånd (PUT).

Fostran till repatriering

Enligt Repatrieringsprogrammets föreskrifter skall flyktingarna under sin vistelse i Sverige ägna sig huvudsakligen åt tre slags organiserade aktiviteter: mental förberedelse för repatriering; arbetspraktik, grundutbildning och vidareutbildning samt språkundervisning (SIV 1995a).

Mental förberedelse grundas på det tidigare nämnda påståendet om att det är naturligt att vilja återvända hem. Bakgrundsantagandet är att flyktingar inte har fullständig information om läget i hemlandet till sitt förfogande vilket verkar hämmande på repatrieringsprocessen. Därför föreslås olika aktiviteter - samtalsgrupper om återvändande, kontaktverksamhet med hemlandet, samarbete med olika hjälp - och biståndsorganisationer (ibid.). Målsättningen är att upphäva hämningarnas negativa verkan.

En annan uppsättning aktiviteter går ut på att skapa förutsättningar för

flyktingar att få arbetspraktik och organisera en omfattande kursverksamhet inom olika områden. Praktiken anses vara väldigt betydelsefull i sammanhanget, därför att flyktingen genom det dagliga arbetet bibehåller kunskaper och rutin inom sitt gamla yrke samt lär sig nya grepp. Arbetsgivares beredvilighet att tillhandahålla praktikplatser tolkas enligt Repatrieringsprogrammet som 'ett aktivt biståndsarbete på hemmaplanet,' (SIV 1995a). Beträffande vidareutbildning föreslås några konkreta åtgärder:

- ...Ge förtur till befintliga kurser. Skapa möjligheter till korta yrkeskurser s.k. förlängt studiebesök.
- Inrikta undervisningen mot internationella frågor, anordna kurser i t. ex demokrati, miljöfrågor, hälsovård etc.
- Ytterligare förstärkning av föräldrarna i familjerollen... (SIV 1995b).

Diskursen implicerad i dessa åtgärder kan analyseras på minst två nivåer. Den första betydelsen som läsaren blir medveten om är att 'landet som har krigshärjats måste återuppbyggas' samt allt det som måste uträttas i den riktningen. Men på en djupare diskursiv nivå innehåller dessa åtgärder en rad antaganden (för givet tagna påståenden och trosatser) om krigets bakomliggande orsaker samt antaganden om vilken slags kunskap bäst skulle kunna förebygga framtida konflikter inom området.

Följaktligen: Om detta krig är en naturlig konsekvens av en låg utvecklingsnivå i f.d. Jugoslavien där det råder brist på demokrati, där respekt för miljö är obefintlig, där föräldrar agerar sina barn, män misshandlar kvinnor, folkhälsan är dålig - är det naturligt att

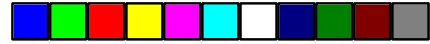
erbjuda dem kunskaper inom just dessa områden. Därmed har åtminstone en av konfliktens generatorer eliminerats.

Språkundervisning är en tredje aktivitet som programmet erbjuder. Undervisning i svenska föreslås minska till förmån för engelska eller något annat främmande språk (SIV 1995b). Argumentet är att de återvändande flyktingarna ändå inte kommer att ha så stor nytta av det svenska språket i hemlandet. Därtill har också utfärdats riktlinjer till undervisningsanordnare att, när det gäller flyktingbarnen, anpassa läroplanens innehåll till den som gäller i hemlandet för att barnen lättare skall kunna integreras i skolan när de väl har återvänt.

Motstånd: "Min rättighet är att bo var jag än vill på jordklotet"

Hittills har vi huvudsakligen följt hur en generell politisk linje (den nya svenska flyktingpolitiken) operationaliseras och omsätts i en konkret institutionell verksamhet, Repatrieringsprogrammet för bosniska flyktingar med TUT. Operationaliseringen är den brytningspunkt där programmet för första gången möter flyktingarnas respons och där dess hållbarhet och verklighetsförankring testas. Resten av denna artikel ägnas åt att analysera programmets värde sett utifrån flyktingarnas perspektiv.

'Första gången' innebär inte att flyktingarnas möjligheter att påverka programmets utformning har varit obefintliga. Tidigare har jag konstaterat att flyktingarna utgjort en av de samhällsliga aktörer som SIV måste ta hänsyn till vid programmets framtagning. Men medan de alla andra aktörerna framställs som subjekt, alltså oberoende och fria samhällsliga faktorer som hade inflytande nog att ändra de slutliga planerna, uppfattas

flyktingarna som objekt på vilket programmet kommer att tillämpas. Multi-relational synchronisation som programmets upphovsmän hade åstadkommit visade sig behöva, för sitt genomförande, använda endast de kunskaper i praktisk psykologi, pedagogik och socionomi som säkerställde 'objektets' medgörlighet. Det är samma slags kunskaper som en snickare behöver förfoga över när han skall förvandla en klumpig träbit till en trendig stol. Därmed är det fullständigt irrelevant om träbiten hellre vill bli t ex en ishockeyklubba än en möbel.

Vissa paralleller mellan Baumans (1989) analys av förhållandet mellan modernitet och förintelsen och det här konkreta fallet kan dras. I grund och botten handlar det egentligen om samma slags rationella tänkande som planlägger och organiserar den byråkratiska handlingen. I bägge fallen går handlingen ut på att inkludera 'objektet' i ett system där 'spegelvänd handlingslogik' gäller. Systemets uppläggning förutsätter nämligen att objektets kriterier för rationellt handlande blir i själva verket ett medgivande för deltagandet i ett projekt vars ödesdigra konsekvenser för dem är givna på förhand. I Auschwitz var det gaskammaren, i bosnienkroaternas fall blir det repatriering mot deras vilja.

Bosnienkroaternas deltagande i Repatrieringsprogrammets aktiviteter - samtalsgrupper om återvändande, läro-plan i skolan anpassad till hemlandets, kurser i engelska istället för svenska språket - är till viss del ett frivilligt avståndstagande från alla möjligheter att få stanna i Sverige. De gör sig själva så att säga 'en björntjänst'.

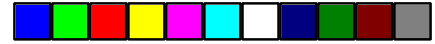
Men det finns en grundläggande skillnad mellan Auschwitz och det konkreta fallet med bosnienkroaterna. I Auschwitz-fallet, liksom den etniska

rensningen i Bosnien-Hercegovina, handlar det om 'våldsförhållandena' (Foucault 1982), alltså om handlingar som '*...tvingar, böjer, ...fördärvar eller slår igen dörren till alla möjligheter*' (ibid. s. 220). I fallet Repatrieringsprogram handlar det om den typ av maktförhållandet där makten uttrycks genom sin främsta egenskap - att få andra människor att handla i önskad riktning. Men '*makten kan endast artikuleras mot fria subjekt, i den mån de är fria.*' (ibid. s 221), annars handlar det inte längre om makt - utan om våldsförhållandena. I det konkreta fallet betyder det att flyktingarna fortfarande har ett fritt verksamhetsfält inom vars ramar de som subjekt kan utveckla egna strategier.

Verksamhetsfältets spännvidd är begränsad och strikt inramad av Repatrieringsprogrammets diskurser. Sanningen framsprungen ur diskurserna ifrågasätts i mångt och mycket av flyktingarna själva. Deras syn på verkligheten skapas och fortsätter att existera för det mesta utanför - alltså oberoende av - diskursens ramar. Denna verklighetsbild är givetvis långt ifrån homogen. Den är precis tvärtom väldigt heterogen beroende på vilka erfarenheter man bär med sig från kriget, erfarenheter från flyktinglivet, hur pass fast etnisk identitet man hade före kriget och hur kriget har påverkat ens förhållande gentemot den egna etniska identiteten. Utifrån flyktingarnas perspektiv sett är det möjligt att på flera sätt ifrågasätta diskursen om 'tillhörighetens naturlighet'.

Varför skulle man exempelvis inte kunna argumentera mot den här diskursen med påståendet om att alla människor är fria att välja vilket kollektiv de vill tillhöra och var de vill bo?

Varför skulle det inte vara naturligt att en person besitter moraliska och andra principer som han/hon värderar

högre än den imaginära tillhörigheten till etniska gemenskaper och lojaliteten till ett visst geografiskt område? Varför skulle ett mänskligt liv (eget liv, egna barns liv eller t o m de som av staten stämplats som fiender) inte kunna vara viktigare än lojaliteten till 'hemlandet'?

Flyktingarna talar inte högt om dessa frågor trots att de i allra högsta grad präglats deras beslut att lämna hemlandet. De kunde välja mellan sina barns liv och lojaliteten till sitt folk. De valde det första alternativet. Frågorna ställs inte högt därför att de mot sig har mäktiga diskurser som föreskriver att om föräldrarna förlorar en son i kriget mot nationens fiende, är de skyldiga att skicka även andra söner ut i kriget. Enligt denna uppfattning är ingenting viktigare än nationens frihet.

Varje ifrågasättande av tillhörighetsdiskursernas sanningshalt utgör alltså en själveliminationshandling, en negation av sina 'subjekt'-egenskaper, för diskursernas legitimitet är ändå orubblig. Det enda de kan åstadkomma är att legitimera systemets nya ordning i vilken de blir karakteriserade antingen som kriminella eller patienter. Därför är flyktingarna försiktiga med att bestrida Repatrieringsprogrammets och den dominerande diskursens grundläggande postulat.

Av alla mina informanter var det faktiskt en enda som gjorde detta, ett undantag som bekräftar regeln. Under mitt fältarbete blev jag en kväll bjuden på middag hemma hos honom. Efter ett par timmar samtal och några öl sa han:

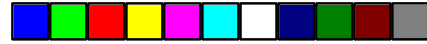
...Jag anser att det är min rättighet att bo var jag vill. Det är en mänsklig rättighet att bo där jag känner mig fri. Och där nere (i Kroatien och Bosnien) känner jag

mig inte fri och vill inte leva där...Det finns inte det fosterland som jag är beredd att dö för. För hela världen är min. För hela jordklotet är Guds egendom. Gud skapade världen och gav den till människor att förvalta den. Det är således min rättighet att bo var jag än vill på hela jordklotet. Därmed är även Sverige mitt hemland om mina barn känner sig trygga här.

När jag bad honom dagen därpå att (i nyktert tillstånd) utveckla lite de här tankegångarna, svarade han lite svävande att man ibland dricker för att kunna tala oseriöst. Något som aldrig skulle hända i nyktert, alltså seriöst tillstånd.

Håll i muren: strategier mot Repatrieringsprogrammet

Varje ifrågasättande av grundläggande postulat i Repatrieringsprogrammets dominerande diskurs medför följaktligen mer skada än nytta. Därför försöker flertalet flyktingar inte ens bygga sina strategier på motstånd mot diskursen. Även för dem avsedda roller i repatrieringsprogrammet accepteras utan protester. Fördelen med att finna sig i programmets genomförande utan stor uppståndelse öppnar upp möjligheter för en större handlingsfrihet. Syftet är att uppnå egna mål, vilka å sin sida är motsatta till programmets målsättningar. Denna anpassningstyp kallar Goffman (1961/1991) för secondary adjustment. Det innebär varje ansats varvid medlemmar av en organisation använder sig av vissa medel eller företar vissa aktioner i syfte att uppnå officiellt icke-sanktionerade mål. Därigenom undviker de att spela den roll som organisationens strukturer tillägnat dem (ibid.s.172).

Enligt Goffman finns det två slags sekundära anpassningar (ibid. s 180). Den första är störande (disruptive), vars syfte är att hindra åstadkommandet av organisationen uppställda ändamålet. Den andra är innefattande (contained), dvs går ut på att anpassa sig till organisationens strukturer, ta till sig deras kraft och slutligen få dem att verka i egna syften. Eftersom det i vårt konkreta, empiriska fall verkar röra sig om bägge anpassningsstrategierna, kommer jag att i fortsättningen kortfattat säga något om var och en.

Att hindra systemet

För att uppnå sina mål, måste flyktingarna förhindra implementeringen av de delar av Repatrieringsprogrammet som minskar deras chanser att få stanna i Sverige. Genom att avstå från att kritisera programmet som helhet, fokuserar de i stället på lägre nivåer där den konkreta omsättningen från teori till praktik sker.

Kursverksamheten har, som programmets svagaste länk varit en tacksam måltavla. De flesta erbjudna kurserna har nämligen visat sig vara olämpliga eller till och med meningslösa. Flyktingarna själva säger följande:

De vill lära oss hur man bygger hus så att vi efter kriget skall kunna bygga upp vårt land igen. Det är okej. Men de fattar inte helt enkelt att vi inte kan bygga hus av träd som de. Först, under kriget har skogarna runt städerna skoningslöst skövats. Det betyder att träd kommer efter kriget att bli dyrt som ädelsten. Andra, vi har aldrig någonsin byggt hus av träd. Ingen vill bo i sådana hus.

Att bo i icke-murade hus är förkastligt,

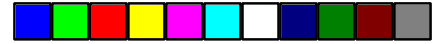
ett i det närmaste löjeväckande boendesätt på dessa flyktingars ursprungsor. Det kan bero på befolkningens låga flyttningsbenägenhet, vilket leder till utvecklingen av osedvanligt starka band med boendeplatsen ("här har mina föräldrar bott, här bor jag, här kommer förmodligen även mina barn att bo"). I den meningen föreställer ett stadigt byggt hus en symbol för livets stabilitet, kontinuitet och seghet.

Dessutom saknar varje generation, på grund av den låga levnadsstandarden, möjligheten att bygga eget hus. Ibland är det billigare att bygga ut föräldrarnas hus med en våning till. Därmed förstärks husets symboliskt laddade stadighet och kvalitet ännu mer. Förhållningssättet gentemot sättet att bygga hus i Bosnien-Hercegovina illustreras i följande citat där en av informanterna försöker beskriva värdet av det förlorade i kriget:

Jag var tvungen att lämna mitt hus, som jag och min man hade byggt tillsammans. Det var så stadigt att man kunde parkera en lastbil på första våningen. Jag tycker att inte ens mina barnbarn skulle haft behov av att bygga ett nytt hus, utan bara eventuellt bygga till en eller två våningar för att få egna lägenheter.

Dessutom har den historiska erfarenheten av krig och 'härda tider' framkallat ett omedvetet behov hos människor att huset också kan komma att användas som skyddsrum eller bunker. Med dessa fakta i åtanke blir det någorlunda klart varför den svenska byggtekniken ter sig meningslös i den bosniska kulturell-historiska kontexten.

Liknande åsikter framförs även om andra föreslagna kurser:

Jag tycker att Repatrieringsprogrammet är skattretande. Jag skall förklara varför. Låt oss ta t ex en TV-mekaniker. Det är inte min avsikt att på något sätt underskatta svenskarna, men du vet ju själv att mekanikerna här bara kan plocka bort en del och sätta in en ny i stället. Våra mekaniker är däremot kapabla att ur ingenting sätta samman en TV. Och vad kan en sådan mekaniker lära sig nytt här? Ingenting. Samma sak med bilmekaniker. Svensken kan plocka bort ett gammalt avgasrör, sätta in ett nytt och det är allt. I Bosnien är man illa tvungen att lära sig reparera det gamla eller av stuprör tillverka ett nytt. Så är det bara.

En medelålders kvinna har följande uppfattning om Repatrieringsprogrammet:

Tjänstemän på SIV hade först satt i gång programmet och sen börjat intressera sig för vilka yrken som bäst skulle kunna utnyttjas där nere. Och sen började de hitta på olika yrken, men främst för männen. Kvinnorna gav de bara huvudbry. Mig har de frågat om jag hade några idéer, fast jag inte hade den blekaste aning, för jag har ju inte upplevt efterkrigstiden. Dessutom är kurser för sjuksköterskor och frisörskor som de tjuatar så mycket om, oanvändbara i Kroatien. De säger hela tiden att vi skall skickas tillbaka till Kroatien och inte Bosnien¹¹ där dessa yrken kanske skulle behövas. Vad kan de förresten lära människor som inte ens har grundläggande kunskaper i svenska, på

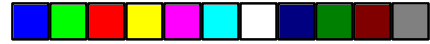
några veckor? Det är, anser jag, bara slöseri med pengar.

Dessa citat får oss att inse att samma slags hjälplöshet som flyktingarna upplever när de råkar i konflikt med programmets grundläggande postulat, även drabbar de som omsätter det i praktiken när de ställs inför flyktingarnas massiva kritik. På operationaliseringsnivån är flyktingarnas samarbetsvilja av avgörande betydelse för programmets framgång. Om samarbetet uteblir pga flyktingarnas missnöje med vissa delar av programmet då kan inte heller dessa förverkligas. Därmed har också programmets grundläggande funktion, såsom ursprungligen tänkt, hamnat i farozonen.

Att lura systemet

I förra kapitlet såg vi hur flyktingarna använde sig av störande sekundära anpassningar för att förhindra implementeringen av de delar av Repatrieringsprogrammet som var motsatta deras syften. Härmed försöker de minska risken till att bli repatrierade mot egen vilja. I och med detta är dock strategierna med avseende på Repatrieringsprogrammet inte uttömda. De försöker samtidigt underlätta genomförandet av de delar som, enligt deras uppfattning, ökar chanserna till permanent uppehållstillstånd. Där handlar det alltså om innefattande sekundära anpassningar eller om olika tekniker som möjliggör lurandet av system (Goffman 1961/1991). Att lura system betyder enligt Goffman (ibid.s.189) begagnandet av tjänsteaktiviteternas rutiner för privata syften.

Datakurser var exempelvis, enligt Repatrieringsprogrammet, tänkta att ge flyktingarna kunskaper välbehövda för hemlandets återuppbyggnad. Flyktingarna själva uppfattade dock

kursen som ett ypperligt tillfälle att höja sitt konkurrensvärde på den svenska arbetsmarknaden.

Kurser i engelska språket¹² enligt programmets upphovsmän tänkta som ett väsentligt inslag under repatrieringsförberedelserna - stötte på starkt motstånd från flyktingarnas sida. Idén stämplades som idiotisk med argument att flyktingarna nu skulle tvingas börja läsa ett nytt främmande språk, utan att ens fått någorlunda bra kunskaper i svenska. I slutändan hände det att kurser i svenska fick behållas, medan kurserna i engelska fortsatte att genomföras framgångsrikt. Många är nämligen medvetna om engelska språkets betydelse i Sverige. De utnyttjar kurserna för att lättare kunna integreras i det svenska samhället, vilket är en rak motsats till programmets målsättningar.

Det viktigaste är ändå 'lurandetekniken' som brukas i samband med arbetspraktik. Officiellt är denna verksamhet tänkt att hjälpa flyktingarna bibehålla arbetsrutin inom sitt yrke, lära sig hur liknande arbetsuppgifter utförs i Sverige, lära sig nya tekniker och förvärva nya kunskaper inom området. Allt i syfte att kunna hjälpa till med återuppbyggnadsarbetet i hemlandet. Flyktingarna själva försöker emellertid utnyttja arbetspraktiken som en väg 'in i' och inte 'ut ur' det svenska samhället.

Praktiken medför kontakter med människor som inte bara är kolleger i yrket, utan även väletablerade i det system som flyktingarna försöker tränga in i. Det innebär att flyktingarna genom arbetspraktik får chans att visa för signifikanta andra hur mycket de kan, men även får veta mer om hur systemet fungerar. Det ultimata målet är att finna en nisch som möjliggör erhållandet av det åtråvärda PUT.

Dessa i viss mån naiva förväntnin-

gar grundas på den utbredda uppfattningen i det som var Jugoslavien i fråga om att hitta jobb i Västeuropa. De flesta sökte jobb i Tyskland och Schweiz, varvid det viktigaste var att hitta en arbetsgivare. Uppehållstillstånd var sedan förhållandevis lätta att få. Ganska snart insåg dock flyktingarna att det inte gick till på det viset i Sverige, men det kunde ändå ha vissa fördelar.

Att te odla kontakter med majoritetsbefolkningen är alltid bra, oavsett om man har någon konkret nytta av det eller ej. Under fältarbetet fick jag faktiskt ett intryck av att antalet svenska vänner utgjorde ett slags statushöjande element inom den bosnienkroatiska gruppen. En annan fördel med praktiken är att man därmed undviker de för flyktingar obligatoriska dagliga aktiviteterna, ofta uppfattade som tråkiga och meningslösa.

Flyktingar som tidigare bodde på flyktingförläggningar hade nämligen även före Repatrieringsprogrammets tillkomst skyldighet att delta i den s.k. 'organiserade verksamheten'¹³. Det innebar konkret att flyktingarnas åtagande var att vid sidan om språkundervisning utföra olika arbeten upp till 20 timmar i veckan, varigenom de skulle 'bidra till sin egen försörjning'¹⁴ liksom uppnå en 'meningsfull vistelse på asylförläggningen'¹⁵. De flesta flyktingar hade naturligtvis ingenting emot att med sitt arbete hjälpa till eller t o m helt täcka kostnader för sin försörjning. En av mina informanter uttryckte det så här: 'Det bästa vore ju om jag själv kunde tjäna allt det jag får av den svenska staten', Liknande uttalanden, i en eller annan form, kunde även höras av andra flyktingar. Problemet var att denna idé vid implementeringen i praktiken, pga en rad orsaker, oftast övergick i sin egen motsats. En av

flyktingarna säger följande om detta:

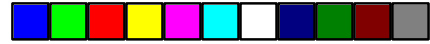
Jag skulle kunna tillföra mycket till samhället i stället för att som nu bara leva på staten. Jag har utbildning och yrkeserfarenhet både som civilingenjör och civiltekniker, som trafiklärare samt som biodlare i många år, men ingenting av detta kan användas här. Jag har inte ens kommit i närheten av det. Jag skulle exempelvis vilja lära känna en biodlare här som jag gärna skulle hjälpa av rent fritidsintresse. Med all min utbildning har jag nämligen fått att plocka upp fimpar på gården här på förläggnings- och städa trappuppgångar. Det stör mig.

En av SIV:s tjänstemän på samma förläggning berättade om att flyktingarna bl a inom ramen för den 'organiserade verksamheten', ofta renoverar lägenheter. Men reglerna säger att om exempelvis tapeterna i en lägenhet måste bytas ut pga ålder eller slitage, får inte flyktingar i sådana fall utföra arbetet. Det anses nämligen att de därmed skulle ta jobbet ifrån en auktoriserad tapetserare. Men om tapeterna däremot inte officiellt behöver bytas ut för att de fortfarande duger bra, kan flyktingarna i detta fall gå in och utföra arbetet. Om behovet för utförandet av ett visst arbete föreligger så får flyktingarna följaktligen inte göra det och tvärtom, om arbete inte behöver utföras då får flyktingarna göra det. Detta undergräver fullständigt grundidén bakom den 'organiserade verksamheten'. Genom sina arbetsinsatser täcker flyktingarna en del av kostnader för sin försörjning, vilket proportionellt minskar känslan av hjälplöshet d.v.s. ökar självförtroende

och självuppskattning. Därför måste arbetet ha ett reellt och inte ett skenbart värde som i fallet med tapeterna för det fördjupar depressionen ytterligare. Dessutom kan de inte avböja dessa arbetsuppgifter för det skulle kunna tolkas som lathet och otacksamhet.

Beträffande detta har jag under mitt fältarbete märkt en mycket intressant sak. Flyktingarna kallar nämligen de ovan beskrivna arbetsuppgifterna för tjänsteplikt. Detta begrepp har dock under kriget i Bosnien fått en annan innebörd. En av de viktigaste metoderna och teknikerna under den etniska rensningens kampanj har varit tvångsarbete. Medlemmar av etniska grupper i minoritetsställning på ett visst område tvingades gräva skyttegravar vid frontlinjen, rensa minfälten eller undsätta skadade och dra ut stupade soldater från frontlinjen. Officiellt kallades denna behandling dock aldrig med sitt rätta namn utan doldes bakom eufemismen 'tjänsteplikt'. Därigenom tillskrevs denna företeelse en acceptabel form, för det handlade huvudsakligen om medlemmarna av minoriteten som vägrade strida mot sitt folk. I folkmun blev detta fenomen till tjänsteplikt fast alla kände till dess egentliga innebörd. Efter ankomsten till Sverige började flyktingarna beteckna den 'organiserade verksamheten' som tjänsteplikt i den mening begreppet användes i Bosnien d.v.s. som tvångsarbete. Därmed karakteriserar flyktingarna omedvetet sin nuvarande situation av total hjälplöshet i förhållande till systemet, genom att identifiera den med situationen de flytt ifrån.

Vad gäller arbetspraktik inom ramen för Repatrieringsprogrammet har jag märkt en viss regelbundenhet vid ordvalet när praktiken skulle benämnas. Om flyktingen var nöjd

med sin praktikplats, alltså om han/hon kände att praktiken skapade förutsättningar att lura systemet i syfte att uppnå egna mål som jag ovan beskriver, kallades arbetet följdriktigt arbetspraktik. Om arbetet däremot upplevdes som onyttigt, meningslöst, eller tråkigt kallades det fortfarande för *tjänsteplikt*.

Tredje skälet är att man nästan alltid kan extraknäcka svart. Arbetspraktiken är dessutom inte sällan en 'legalisering' av det tidigare svartarbetet. Flyktingarna pratar ogärna om detta, men följande citat förtydligar hur det egentligen förhåller sig:

... När jag kom sa han sig inte kunna erbjuda mig ett legalt jobb, även om han var i behov av ett biträde. Efteråt pratade jag med min handledare. Han frågade bara var det var någonstans och vem som var arbetsgivare. Jag har sagt att denna praktik passar mig utmärkt och att jag där kommer fortare att lära mig språket (det handlar om praktikplats på en pizzeria - min anm.). Han godkände det. Hade denna arbetsgivare anställt en medhjälpare via arbetsförmedlingen då hade han fått betala 1000 kronor i avgift varje månad. För mig betalar han ingenting och jag går på praktik fyra timmar om dagen. Han kallar in mig praktiskt taget alltid när jag behövs. Han är nöjd med mina arbetsinsatser för han ser att jag kan och vill arbeta.

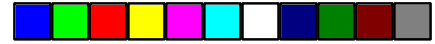
Storstadsområdena erbjuder större möjligheter för denna typ av arbetspraktik, men det är något annat som

gradvis klarnar fram efter detta citat. Här handlar det nämligen inte enbart om att flyktingarna lurar systemet, utan alla tre inblandade spelaktörer. Pizzeriaägare har billigt fått en duktig och arbetsam medhjälpare. Flyktingen har fått tjäna lite extra pengar vilka ifall avvisningsbeslutets verkställs, väl kommer till pass. Tjänstemannen på SIV, väl medveten om vad som försiggår, låter det ändå passera. Av hans arbetsrapport kommer att framgå att han själv hade hittat platsen. Med tanke på SIVs svårigheter att tillförsäkra tillräckligt många praktikplatser, kan denna flexibilitets djupdykning i gräzonen för det tillättna, trots allt tolereras.

Slutsats

Repatrieringsprogrammet och flyktingarnas reaktioner på det måste betraktas i en bredare samhällelig kontext. Som en del av Sveriges politik i allmänhet och invandringspolitiken i synnerhet inbegriper Repatrieringsprogrammet nästan alla tänkbara sätt på vilka västvärlden förnimmer och konceptualiserar kriser i tredje världen. Det synsätt som präglar västerländska biståndsorganisationernas insatser i sådana kriser ingår följaktligen i programmet grundvalar eftersom det är planerat att även vara ett slags 'bistånd på hemmaplan'. Begreppet utveckling som dominerar denna omvärldsperception kallas av Mark Duffield (1996, 1997) den utvecklingsmässiga ansatsen (developmentalism).

Den utvecklingsmässiga ansatsen är bara en form av 'multikulturalism' som i västerlandet kom att utgöra ett liberalt alternativ till begreppet nyrasism. Den moderna rasismen är, enligt Duffield, egentligen en moderniserad klassisk rasism i meningen att diskurserna om överlägsenhet och hierarki avlöstes

av diskurserna som betonar olika folks förutbestämda, givna och oundgängliga kulturella skillnader. Eftersom skillnaderna är av irrationell natur, medför de etniska motsättningar och konflikter i multikulturella samhällen. Detta resonemang är själva grundvallen varifrån politiska krav för minskad invandring, skärpning av asyllagstifningen, obligatorisk repatriering osv. - härstammar.

Multikulturalism som en dialektisk motpol till den nya rasismen utgår, å sin sida, ifrån tesen om kulturpluralismens självklarhet. Enligt detta resonemang leder kulturella skillnader inte nödvändigtvis till våld och etniska konflikter. Harmonin mellan olika etniska grupper är möjlig att åstadkomma endast om skillnaderna uppfattas på rätt sätt, samt om politiskt stöd och 'good will' föreligger.

Multikulturalism och nyrasism som två sidor av samma rationella - i västvärlden dominerande - diskurser har kommit att definiera, återspegla och även anta varandras uttrycksformer. De konstituerar endast två synsätt på kulturpluralismens tillstånd och därmed förslag på lämpliga politiska åtgärder på det inhemska planet. Var och en av dessa diskurser har, enligt Duffield (1996, 1997), även sin externa variant vilken avser politiskt läge i resten av världen.

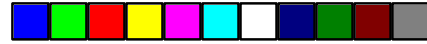
Nyrasismens externa variant, växande politiska kriser och etniska konflikter i periferin beskriver Duffield som 'ny barbarism'¹⁶. Kriget i forna Jugoslavien - i denna diskurs tappning - förklaras exempelvis som en logisk följd av det mångåriga och djupgående hatet mellan etniska grupper där, liksom deras oförmåga att ta plats i den moderna världens ekonomiska och demokratiska utveckling.

Förfärade över de 'förvildade' bal-

kanska stammarnas blodtörst och oförmåga att leva tillsammans - varvid helst förtigas att nyrasismens förespråkare på det inhemska planet utgår ifrån samma premisser¹⁷ - kamouflerar nyrasister sin ideologi med multikulturalismens diskurser. Insvept i en ny förpackning förmedlar diskurserna bilden av en osäker, instabil och farlig värld. Kaoset hotar även att dra med oss. Härigenom förstärker nyrasismen sitt påstående om att kulturpluralism nödvändigtvis leder till våld och anarki.

Multikulturalismens externa variant är, som redan framförts, den utvecklingsmässiga ansatsen. Till skillnad från diskurser om ny barbarism - med påståendet om att varje politisk kris i periferin slutar i sammanbrott och kaos från vilket vi måste skydda oss - ser den utvecklingsmässiga ansatsen alltid i dessa kriser också 'en potential för harmoni och ömsesidig tolerans' (Duffield 1996, s 181). Därvidlag är det inte ens nödvändigt att undanröja krisens egentliga orsaker, eftersom även olösta kriser kan bli sprängbräda för en ny utveckling. Det räcker med att, på det ekonomiska planet, hjälpa till att omstrukturera och anpassa dessa länders ekonomier till gällande villkor på den internationella marknaden (kunskaper om nya teknologier, företagsmenagment etc.). Likaledes bör utvecklingen av pluralism och demokratiska institutioner på det politiska planet, uppmuntras och stödjas (Duffield 1997).

Denna uppfattning ligger till grund för det internationella samfundets engagemang i krisen på Balkan. Projektet vilar följaktligen på det aktiva stödet som ges till demokratiseringsprocesser och framväxten av det civila, multikulturella samhället.

Lokala icke-statliga hjälporganisationer används väldigt effektivt för dess syften. De vidtar nämligen en rad aktiviteter ämnade för att mildra krigstraumans följder, befrämja kommunikation mellan människor genom att lära ut 'konflikt resolution' -teknik och dylikt. Angreppssättets grundläggande misstag är, enligt Duffield, krigets förenkling och reducering till ett simpelt 'tekniskt fel'. I sin oförmåga att inse maktens och maktförhållandens roll i politiska kriser, tolkar den utvecklingsmässiga ansatsens anhängare (naivt) kriget på Balkan som en konsekvens av ekonomisk underutveckling, brist på demokratiska traditioner och det civila samhällets institutioner. Dessa faktorer bidrog till kommunikationsmönstern mellan individer och grupper - sammanbrott, varpå kriget kom som en självklarhet. Nu gäller det bara att hjälpa de traumatiserade att bli av med sina hemiska minnen, ånyo upprätta kommunikationsmönster och kanaler, stimulera ekonomins och demokratins utveckling så att liknande sammanbrott kan avvärjas framgent.

Denna inställning bidrar inte till problemets lösning, den är t o m en skymf mot krigets offer, avslutar Duffield. Utan förståelsen för Balkankrisens egentliga politiska orsaker, är det helt enkelt omöjligt att tillföra någonting till dess lösning.

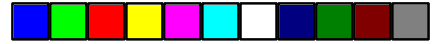
Hittills har varje ton humanitär hjälp som levererats till Balkan förvisso hjälpt krigets offer, liksom de som bär ansvar för krigets utbrott och dess fasor. Västvärldens insatser, åtminstone i nuvarande former har lika mycket hjälpt till att avlägsna krigets orsaker och mildra dess fruktansvärda konsekvenser, som de har gynnat reproducering av, för krigets fortsättning nödvändiga förutsättningar.

Å andra sidan gör man föga ansträngningar att uppfatta krisen på Balkan på rätt sätt, därför att det förutsätter rätt perception av politiska problem på det inhemska planet. Tiden är tydligen inte mogen för denna omställning.

Beträffande Repatrieringsprogrammet så märks utvecklingsmässiga elements närvaro i synen på Balkankrisen mycket tydligt. Idéer om yrkesutbildning och arbetspraktik var ämnade att indirekt hjälpa återuppbyggnaden av det sönderbombade landet. Tillsammans med idéer om demokratikurser och föräldrarnas familjeroll skulle en ny, sund social grund skapas, utifrån vars förutsättningar man skulle konstituera ett genuint - enligt västerländsk mall givetvis - mångkulturellt samhälle.

Samtidigt intar programmet (liksom Sveriges officiella utrikespolitik) en neutral politisk hållning gentemot kriget och alla inblandade sidor. Å andra sidan reduceras dock krigets orsaker till människornas oförmåga till ett liv enligt demokratiska och av ekonomisk framgång präglade standarder. Därmed projiceras krigets orsaker och de efterföljande tragiska händelserna - etnisk rensning, massdödandet etc. - på flyktingarna själva. Processen leder oundvikligen till den utvecklingsmässiga diskursens övergång i diskurser om ny barbarism, som en speciell form av den nya rasismen.

Flyktingarna känner av dessa förändringar, men vågar inte öppet motsätta sig programmets grundläggande postulat. De gör däremot motstånd på operationaliseringsnivån, vilket har visat sig vara mycket mer effektivt. På denna nivå är flyktingarna någorlunda jämnstarka förhandlingspartners, för programmets framgång är avhängig av båda sidors aktiva deltagande.

Slutresultatet visade att man lyckade bra endast vad gäller de kurser och de arbetspraktikplatser som gav flyktingarna färdigheter väl användbara såväl i Sverige (ifall de får stanna) som i hemlandet (ifall de återvänder). När det gäller mina informanter, handlade det om datakurser, starta eget kurser för de med ambition att bli småföretagare, kurser i engelska och syteknik liksom kurser i svenska språket. Väldigt få hoppade faktiskt av den sistnämnda trots den förestående avvisningen.

Om Repatrieringsprogrammet uppfattas som ett projekt avsett att minska flyktingarnas motstånd mot dess grundtanke (återvändandet) och bryta ner avsikter att handla annorlunda än i förväg bestämd riktning, då kan vi konstatera att det har misslyckats. Det enda kvarvarande alternativet till att avvisa bosnienkroater är med tvång. Regeringen är inte beredd att tillgripa drastiska medel, men verkar inte heller vara villig att backa från sina planer - för det skulle förmodligen innebära ett abrupt slut med TUT-instrumentet som en av grundvalarna i den nya flyktingpolitiken.

I skrivandets stund har redan två nya moment, som angår bosniska flyktingar med TUT, dykt upp. Det första momentet är regeringens beslut om att höja bidraget för frivilliga återvändare upp till 30.000 kronor per familj. Det andra avser vissa signaler om att de flyktingar vars ursprungsort har hamnat på 'fel' sida av den etniska gränsen, kan komma att få permanent uppehållstillstånd i Sverige¹⁸.

Av de 2500 kvarvarande flyktingarna kommer följaktligen vissa att få stanna här, vissa skall lockas med pengar till frivilligt återvändande, medan en del antagligen fortsätter vidare till tredje land. Efter 'städningen' kommer de

överblivna att - i enlighet med regeringens beslut från 1994 - tvångsavvisas.

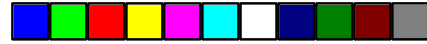
Avslutningsvis vill jag här återge en av de slutsatser som finns med i SIV:s personals förberedelsematerial.

I detta första arbete med återvändande är ett litet resultat ett gott resultat. Vi får erfarenheter för framtiden och vi får in begreppet återvändande i våra tankar. (SIV 1995b)

Noter

* Föreliggande artikel utgör en delrapport inom en nordisk jämförande studie om flyktingmottagande i ett återvändarperspektiv och kommer att publiceras i „Det Midlertidligt liv“, Trondheim, SINTEF, 1998. Författaren vill tacka Nihad Bunar för hjälp med översättning av föreliggande text från kroatiska.

1. Enligt Flyktingpolitiska kommittén, tillsatt av den svenska regeringen för att dra upp riktlinjer för en ny flykting - och invandringspolitik - SOU 1995:75.
2. Ett sådant argument framlades i det Britanska parlamentet efter offentliggörandet av det nya 'Asylum Bill' 1992 - Kenneth Baker, Hansard (House of Commons Official Rapport, Parliamentary Debates), vol. 205, No. 73, cols. 22 and 23-24, London, 2 March 1992 - Citerat efter Collins (1993).
3. Kroatiens lagstiftning garanterar nämligen kroatiskt medborgarskap även till etniska kroater från Bosnien-Hercegovina.
4. Visumtvång gällde inte då för kroatiska medborgare.
5. Det handlar om 2 kap 4a i Utlänningslagen. Denna paragraf har varit i kraft sedan 1994-07-01
6. Non-governmental organisations;
7. Foucault definierar diskurs som „...en grupp påståenden som tillhandahåller uttrycksmedel - d.v.s. representationssätt - alltså speciella kunskaper om det aktuella temat...Diskurser består av flera påståenden som tillsammans verkar i form av ...'diskursiv formation' ...Diskurs befinner sig, genom språket, i förhållande med kunskaps-

produktion. Men diskursen själv är en produkt av 'diskursiv praxis' - en praxis av betydelseproduktion. Eftersom alla samhällsliga praxishandlingar innehåller betydelser, har de härmed även den diskursiva aspekten" - Stuart Hall om Foucault (se Hall, S. 1992. s 291)

8. För Foucault (1982) finns makten endast som maktförhållande, som en handlingsform för påverkan på andras handlingar i syfte att begränsa deras handlingsutrymme.

9. <http://www.sb.gov.se/databas/press>

10. Jämför med citaten på förekommande sidan;

11. Regeringens beslut om bosnienkroaternas avvisning, och sedan om TUT, utgår ifrån övertygelsen om att Kroatien - vars medborgarskap de trots allt innehar - är skyldigt att ta hand om dem. Dessutom har Kroatien förbundit sig att inte skicka dessa flyktingar vidare till Bosnien-Hercegovina, ett faktum som den svenska regeringen flitigt hänvisat till.

12. Kursen tillkom som resultat av en enkätundersökning där flyktingarna tillfrågades om vilka åtgärder bäst skulle gagna reintegreringsprocessen. Av svaren framgick det att kurser i svenska var meningslösa nu när de ändå skulle skickas tillbaka. Kurser i engelska skulle däremot ge flyktingarna välanvändbara kunskaper för framtiden. Flyktingkommittén ansåg förslaget vara rimligt och i enlighet med det föreslogs avskaffandet av undervisning i svenska till förmån för andra främmande språk.

13. Invandrarnets planeringsdirektiv 1994/95. Citerat efter 'Individuell mångfald'. SIV 1997

14. Lagen om mottagande av asylsökande (1994:137). Citerat efter 'Individuell mångfald' SIV 1997

15. Detta uttryck dyker upp för första gången som titel till SOU 1992:69. Citerat efter 'Individuell mångfald' SIV 1997

16. Begreppet 'ny barbarism' myntades först av P. Richards med avseende på situationen i Västafrika. I Duffields tolkning kom det däremot att omfatta alla politiska kriser i den gamla såväl som den nya 'världspärrin' (1996, 1997).

17. Ghassan Hage (1996) avslöjar detta dupespel och påstår att en och samma exkluderingslogik går att finna i den etniska rensningen på Balkan liksom i behandlingen av immigranter i västvärlden. De enda skillnaderna härstammar från: '...den socio-historiska kontexten, med olika utvecklingsstadier i "nation-building" processen som de har uppnått samt skilda maktförhållande mellan de som byggt nationen och "de andra". Båda två ser dock i de annorlunda en möjlig motvilja mot nationsbygget. Båda två bygger nation, men under olika omständigheter.' (pp484).

18. Beslutet fattades 96-11-28 och avsåg, från början, endast flyktingar med bosniska pass som sökt asyl i Sverige efter fredsöverenskommelsen.

Litteratur

Aleinikoff, A. "State Centered Refugee Law 1995: From Resettlement to Containment", in Daniel, E. V. & Knudsen, J. C. *Mistrusting Refugees*, University of California Press, Berkeley.

Arendt H. 1973: *The Origins of Totalitarianism*. A Harvest Book, Harcourt Brace Jovanovic, Inc., NY.

Bauman, Z. 1989: *Auschwitz och det moderna samhället*. Daidalos, Göteborg.

Berger, P. & Luckmann, T. 1966/1991: *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Penguin Books.

Berger, P., Berger, B., Kellner, H. 1973: *The Homeless Mind: Modernisation and Consciousness*. Vintage Books, NY.

Collinson, S. 1993: *Beyond Borders: West European Migration Policy Towards the 21st Century*. Royal Institute of International Affairs, London.

Duffield, M. 1996: "The Symphony of the Damned: Racial Discourse, Complex Political Emergences and Humanitarian Aid". *Disasters*, Vol. 20, No. 3

Duffield, M. 1997: "Lunching with Killers: Aid, Security and the Balkan

- Crisis", in Schierup, C-U, (Ed.) *Scramble for the Balkans: Nationalism, Globalism and the Political Economy of Reconstruction*. MacMillan Press, London, Forthcoming.
- Eller, J. & Coughlan, R. 1996: "The poverty of primordialism: the demystification of ethnic attachments". *Ethnic and Racial Studies*, 16; 2 (1993), Reprinted in Hutchinson, J. & Smith, A.D. (ed.) *Ethnicity*. Oxford University Press.
- Geertz, C. 1996: "The integrativ revolution" in Geertz, C. *Old Societies and New States*. NY, Free Press 1963, Reprinted in Hutchinson, J. & Smith A.D. (ed.) *Ethnicity*. Oxford University Press.
- Foucault, M. 1971: "Orders of Discourse". *Social Science Information*, 10 (2), pp. 7-30.
- Foucault, M. 1980: *Power/Knowledge*. Harvester Press, Brighton.
- Foucault, M. 1982: "The Subject and Power", in Dreyfus, H.L. & Rabinow, P. ed. *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Harvester Wheatsheaf.
- Giddens, A. 1984: *The Constitution of Society*, Polity Press.
- Goffman, E. 1961/1991: *Asylums*. Penguin Books.
- Hage, G. 1996: "The spatial imaginary of national practices: dwelling-omesticating/being-exterminating, Environment and Planning D": *Society and Space*, Vol. 14, pp.463-485.
- Hall, S. 1992: "The West and the Rest: Discourse and Power". in Hall, S. & Gieben, B. ed. *Formations of Modernity*. Polity Press & Open University.
- Messina, A.M. 1990: "Political Impediments to the Resumption of Labor Migration in West Europe". *West European Politics*, 13(1):31-46.
- Mouzelis, N. 1991: *Back to the Sociological Theory*. St. Martin's Press, New York.
- Mouzelis, N. 1995: *Sociological Theory: What Went Wrong?*. Routledge, London & NY.
- Rogers, R. 1992: "The Future of Refugee Flows and Policies". *International Migration Review*, Vol XXVI, No4, winter.
- Sepulveda, D.C. 1995: "Challenging the assumptions of repatriation". *The Courier*, No.150, Mar.-april.
- Smith, A. D. 1986: *The Ethnic Origins of Nations*. Blackwell.
- Ålund A. 1997: *The Spectre of Ethnicity*.

Övrigt

SOU 1995: 75

SIV 1995a - SIV Rapport: „Förslag till åtgärder för de personer som för närvarande beviljas tidsbegränsade uppehållstillstånd (TUT) enligt 2 Kap 4a § UtLL“, Samverkansgruppen för återvandringsfrågor, 1995-08-08

SIV 1995b - „Temadagar - återvändande“. Minnesförtäckningar, Samverkansgruppen för återvandringsfrågor, SIV, 1995-09-20
<http://www.sb.gov.se/databas/press>
'Individueel mångfald', SIV 1997